

אחד הוא הרמב"ם

כ, ב-ג אַנְכִי ה' אֱלֹהֶיךָ... לֹא־יִהְיֶה לְךָ

בדיבור הראשון של עשרת הדברות, נפלה מחלוקת גדולה אצל גדולי הראשונים מוני המצוות, אם דיבור זה מהווה מצוה במנין תרי"ג אם לאו.

הרמב"ם ז"ל קבע מפורשות, וזה לשונו בספר המצוות, מצות עשה א' (התרגום בכל המאמר על פי הרב יוסף קאפח ז"ל):

המצוה הראשונה, הוא הציווי שנצטוינו להאמין באלהות, והוא שנאמין שיש עילה וסיבה שהוא לכל הנמצאים, וזה אמרו יתעלה (שמות כ, ב) "אַנְכִי ה' אֱלֹהֶיךָ". ובסוף מסכת מכות (כג, ב) אמרו: דרש רבי שמלאי, תרי"ג מצוות נאמרו לו למשה בסיני. מאי קרא? (דברים לג, ד) "תּוֹרָה צְוָה־לָנוּ מִשֶּׁה", כלומר, מנין תור"ה. והקשו על זה ואמרו: "תּוֹרָה" בגמטריא הכי הוי? ! שש מאות וחד סרי הוי! ובאה התשובה: "אַנְכִי ה' אֱלֹהֶיךָ" ו"לֹא־יִהְיֶה לְךָ" מפי הגבורה שמעום. הנה נתבאר לך ש"אַנְכִי ה'" מכלל תרי"ג מצוות, והוא ציווי להאמין, כמו שבארנו, עכ"ל.

בזאת בא הנשר הגדול לחלוק על קודמו, בעל הלכות גדולות (הבה"ג), אשר קבע שאין מונים את "אַנְכִי" במנין המצוות, באשר אין זה צווי כי אם הצהרה. ואמנם כך גם משתמע מפשוטו של מקרא. דעתו של הבה"ג מובאת על ידי הרמב"ן על אתר בהשגותיו לספר המצוות, כאשר הוא מציין כי "זה דעת בעל הלכות גדולות, ויש לו פנים". ה"פנים" שמצא הרמב"ן הוא המשל המובא במכילתא דרבי ישמעאל (החודש פרשה ו'), וזה לשונה:

"לֹא־יִהְיֶה לְךָ אֱלֹהִים אַחֲרַיִם עַל־פְּנֵי", למה נאמר? לפי שהוא אומר "אַנְכִי ה' אֱלֹהֶיךָ". משל למלך שנכנס למדינה, אמרו לו עבדיו 'גזור עליהם גזירות', אמר להם 'לאו, כשיקבלו מלכותי אגזור עליהם גזירות, שאם מלכותי אינם מקבלים, גזירותי היאך מקיימים? ! כך אמר המקום לישראל "אַנְכִי ה' אֱלֹהֶיךָ" "לֹא־יִהְיֶה לְךָ אֱלֹהִים אַחֲרַיִם עַל־פְּנֵי". 'אני הוא שקבלתם עליכם מלכותי', עכ"ל.

הרמב"ם לא הלך בעקבות מילי דאגדתא של המכילתא, וקבע על פי המימרא של רב שמלאי במסכת מכות. ואולם דבריו בספר המצוות אומרים דרשני, עקב זה שהם חורגים מן הסגנון המקובל אצלו בספר המצוות. וכך היה אמור לכתוב על פי הסגנון המקובל אצלו בספר המצוות: 'הציווי שנצטוינו וכו' והוא אמרו יתעלה "אָנְכִי"... והדברים מבוארים בסוף מסכת מכות'. אין זה מדרכו של הרמב"ם בספר המצוות להביא את השקלא וטריא של הגמרא. זאת ועוד! סיום דבריו "הנה נתבאר לך" אומר דרשני!

נראה לומר כי הענין קשה הן להבה"ג (שהרמב"ם מתיחס אליו תכופות בספר המצוות, אם במפורש ואם כמו כאן במשמע) והן על עצמו! כי זאת לדעת: קביעתו את "אָנְכִי" כמצות עשה בתרי"ג סותרת את אחד היסודות של הרמב"ם בשורשים [=בקנה המידה] של מנין תרי"ג. וזה לשונו בשורש השמיני: שאין למנות השלילה עם הלא תעשה... ואין אפשרות להכניס ציווי ל[משפט] הגדה וסיפור, עכ"ל. כלומר, כדי שמצוה תימנה במנין תרי"ג, הכתוב ממנו נלמדת המצוה חייב להיות מנוסח בסגנון של ציווי. והרי "אָנְכִי ה' אֱלֹהֶיךָ" הוא היגד, ללא כל סממן של ציווי, ומדוע אפוא, מנה אותו הרמב"ם במנין תרי"ג?!

על זה השיב הרמב"ם ("הנה נתבאר לך") שזה יוצא מן הכלל, המסתמך על מאמר חז"ל, המציינים את "אָנְכִי" כאחת משתי המצוות המשלימות מן תור"ה אל תרי"ג. קביעה זו של הרמב"ם ש"אָנְכִי" היא מצות עשה בתרי"ג, למרות שאינה מנוסחת בסגנון של ציווי, מוכיחה בעליל, שבקביעת המנין תרי"ג כפוף הרמב"ם לדברי חז"ל, עד כדי קבלת דבריהם הסותרים את ה"שורש" שלו. היתה זאת גדלותו של הרמב"ם לקבוע כי השורש עדיין תקף כשורש, כאשר דברי חז"ל שהרמב"ם מקבל, כוחם יפה לקבוע יוצא מן הכלל, אבל לא לסתור את השורש כולו.

כיוצא בדבר מצינו אצל הנשר הגדול בספר המצוות (מצות עשה פ"ג) וזה לשונו:

הוא הציווי שנצטוינו בעריפת פטר חמור, אם אינו רוצה לפדותו, והוא אמרו יתעלה (שמות לד, כ) "וְאִם-לֹא תִפְדֶּה וְעֲרַפְתּוּ". וכבר נתבארו גם דיני מצוה זו במסכת בכורות. אפשר למקשה להקשות עלי ולומר: מדוע אתה מונה פדייתו ועריפתו כשתי מצוות, ואינך מונה אותן כמצוה אחת, ותהיה עריפתו מהלכות [=פרטי] המצוה,

כמו שבארת בשורש השביעי [שאינן למנות פרטי הלכות המצוה כמצוות נפרדות בתרי"ג]? ה' יודע ועד שהדין היה מחייב כן [היות ואי אפשר לקיים גם פדיה וגם עריפה, בהכרח שהן שני חלקי מצוה אחת] לולא מצאנו בענין זה לשון [חז"ל] המורה על היותן שתי מצוות, והוא אמרם (בכורות יג, א) 'מצוות פדיה קודמת למצוות עריפה'... עכ"ל הרמב"ם.

הרי יוצא מן הכלל נוסף שלדעת הרמב"ם מחייב אותו, אבל אינו סותר את הכלל שלו.

וכאן מקום להעיר, שהרמב"ן אשר בספר המצוות טען כי דעת הבה"ג "יש לו פנים", בפירושו לתורה קבע מפורשות כדעת הרמב"ם בכתבו (ד"ה אנכי ה' א'): הדבור הזה מצות עשה, אמר "אֲנֹכִי ה'" יורה ויצוה אותם שידעו ויאמינו כי יש ה' והוא אלקים להם... עכ"ל. ואף בספר המצוות (מצות לא תעשה ה') הכריע כדעת הרמב"ם, וזה לשונו: והטוב בעיני בזה כולו שנמנה "אֲנֹכִי ה'" אֶלְהִיךָ" כדעת הרב, והוא המצוה להאמין בעיקר, עכ"ל. הרי שלמדנו מזה להבחין בין דעה הניתנת להאמר ("יש לו פנים") ובין דעה שהיא נכונה. עמדת הבה"ג לדעת הרמב"ן היא בהחלט ניתנת להאמר, ואף מסתייעת ממכילתא מפורשת. אולם בהכרעה הסופית קבע שלא כהמשל של המכילתא, אלא כההיגד הברור של רבי שמלאי.

[וכבר מצינו כדבר הזה במחלוקת הרמב"ם והרמב"ן. הרמב"ם קבע במורה נבוכים (חלק ב פרק מב) שכל תחילת פרשת וירא (ביקור המלאכים אצל אברהם אבינו) ועוד כמה סיפורים בחומש בראשית (כגון ביקור המלאכים אצל לוט בסדום, ההיאבקות בין יעקב ובין שרו של עשו וכו') לא ארעו בהקיץ כי אם במראה הנבואה. בפירושו ריש פרשת וירא חולק הרמב"ן נמרצות על דברי הרמב"ם, כאשר מקשה שבע קושיות (ביניהן 'קושיות אלימתות') נגד שיטתו. והנה בא מהרי"א (מורינו הרב יצחק אברבנאל) ומשיב מלחמה שערה נגד כל שבע הקושיות. זאת עשה בטוב טעם ודעת, כאשר תחילה הביא את קושית הרמב"ן כלשונו, אחר כך ביאר את קושיתו באר היטב, ואחר כך השיב בשם הרמב"ם לדחות את קושית הרמב"ן ולהעמיד את דברי הרמב"ם על כנם. והנה אחרי כל המלאכה הנפלאה הזאת מסכם וקובע האברבנאל: ...רואה אני דעת חכמים (=רמב"ן) ז"ל שהוא אמת כפי הפשט, רצוני לומר, שהיו הדברים כולם בהקיץ... עכ"ל. הרי שדעת הרמב"ם ניתנת להאמר, בעוד דעת הרמב"ן היא הנכונה. וכך גם קבע הריטב"א בספר הזכרון שלו, וזה לשונו (אחרי שהגן

בטוב טעם ודעת על דעת הרמב"ם): ...דרך הרמב"ן בענין המראה של אברהם דרך מקובלת וסלולה, אין לנטות ממנה ימין ושמאל].

עתה נשוב לענין מצות "אֲנָכִי". הנה דוקא "ממקום שבאת", דהיינו מסכת מכות, משם מקשה הרמב"ן קושיא אלימתא נגד שיטת הרמב"ם עצמו בהבנתו הוא את מאמרו של רבי שמלאי. וזה לשונו (שם):

אם נמנה אותה ["אֲנָכִי"] מצוה בכלל תרי"ג מצוות, ובדבור [השני בעשרת הדברות הלא הוא] "לֹא־יִהְיֶה לְךָ" מניעות [=מצוות לא תעשה] רבות [נוסף על "לֹא־יִהְיֶה לְךָ" עצמה]: "לֹא־תַעֲשֶׂה לְךָ", "לֹא־תִשְׁתַּחֲוֶה לָהֶם, וְלֹא תַעֲבֹדֵם". ואם כן [כמשתמע מלשון רבי שמלאי עליו מתבסס הרמב"ם] יהיה מפי הגבורה חמש, ומפי משה תר"ח, ולא תור"ה! עכ"ל.

כלומר, הרמב"ם מונה בשני הדברות הראשונים חמש מצוות, כך שרבי שמלאי המדבר על "אֲנָכִי" ו"לֹא־יִהְיֶה לְךָ" כבר אינו יכול לשמש מקור לרמב"ם בסוגית "אֲנָכִי" כמצוה במנין תרי"ג. שהרי אם כבר אז כבר! לא 'תור"ה צוה לנו משה' אלא תר"ח, וחזרה ההוכחה לשיטתו לדוכתה.

קושיא אלימתא זאת של הרמב"ן נגד הרמב"ם לשיטתו העסיקה את מוני המצוות במשך כשמונה מאות שנה, כאשר רבו הנסיונות 'לתרץ את הרמב"ם'. והאמת ניתנת להיאמר כי רב וגדול הדוחק אצל התירוצים השונים, כאשר התירוצים אינם מתישבים על הלב. לדוגמה: ההצעה האומרת שרבי שמלאי התכוין רק למצוה "לֹא־יִהְיֶה לְךָ", ולא לדיבור כולו (עד "לֹא־יִהְיֶה לְךָ" ו"לֹא־יִהְיֶה לְךָ" מְצוּתִי") נתקלת בקושי בולט, כי עד סוף הדיבור השני משתמשים בגוף ראשון של דיבור ישיר ("אֲנָכִי... עַל־פְּנֵי... פִּי אֲנָכִי ה'... לֹא־יִהְיֶה לְךָ" ו"לֹא־יִהְיֶה לְךָ" מְצוּתִי), כאשר מיד עם תחילת הדיבור השלישי עוברים אל גוף שלישי ("לֹא תִשְׁתַּחֲוֶה לָהֶם... אֲתֵּשֶׁם ה' אֱלֹהֶיךָ לְשׂוֹא"). מבנה סגנוני זה מעיד כמאה עדים שאמנם הכוונה של רבי שמלאי היתה לשני הדברות הראשונים. ומאחר והרמב"ם עצמו בספר המצוות שלו מונה שני דברות אלה כחמש מצוות, הרי שמקורו לגבי מצות "אֲנָכִי" אצל רבי שמלאי (אותו הביא כל כך בהרחבה עד 'הרי נתבאר לך') כבר אינו תקף.

"דור דור ודורשיו", ואמנם מקום הניחו רבותינו גדולי הראשונים וראשוני

האחרונים ל'שר התורה' במאה הקודמת, הלא הוא רבי מאיר שמחה הכהן מדוינסק, אשר בפירושו 'משך חכמה' לתורה, יישב את דעת הנשר הגדול בספר המצוות על פי דעת הרמב"ם במורה נבוכים! וזה לשונו:
 מהרה סר מאתו קושית הרמב"ן, כי דרכו [של הרמב"ם] נשגבה,
 וכבר אמרתי כי דברי רבינו (הרמב"ם) בכל ספריו, ביד (החזקה)
 במורה (נבוכים) ובפירוש המשניות רוח אחת בהם! עכ"ל.

כלומר, שלימות הרמב"ם, כאשר המורה נבוכים ומשנה תורה ופירוש המשנה מהוים יצירה שלימה אחת, ואיש את רעהו יחזק.

ומבאר ר' מאיר שמחה כיצד העיון במורה נבוכים יסיר מהרמב"ם את קושית הרמב"ן, וזה לשונו:

...רבינו אזיל (בספר המצוות) בשיטתו בספרו המורה חלק ב (פרק לג)... דישראל [במעמד הר סיני] לא שמעו רק (=אלא) "קול אלקים" בלבד ["פִּשְׁמַעְכֶּם אֶת-הַקּוֹל", "קוֹל דְּבָרִים אֲתֶם שְׁמָעִים"] ולא פרטי הדברים, עכ"ל ה'משך חכמה'.

נביא את הבנתנו אנו בדבריו. תחילה נביא במלואו את לשון הרמב"ם במורה, וזה לשונו:

יתבאר לי שבמעמד הר סיני לא היה המגיע למשה מגיע לכל ישראל. אבל הדיבור למשה לבדו ע"ה... כי הדיבור היה לו, והם ישמעו הקול ההוא העצום. אמר "פִּשְׁמַעְכֶּם אֶת-הַקּוֹל" (דברים ה, כ), ואמר "קוֹל דְּבָרִים אֲתֶם שְׁמָעִים" (שם ד, יב), ומשה הוא אשר ישמע הדברים ויספרם להם. זהו הנראה מן התורה ומרוב דברי חז"ל, עכ"ל הרמב"ם.

הרי לפנינו אבחנה ברורה בין איכות 'השמיעה' של משה רבינו ובין איכות השמיעה של בני ישראל במעמד הר סיני. ברור שאין כאן הכוונה לשמיעה פיזית כפי שאנו שומעים, אלא למה שאפשר אולי לכנות 'קליטה' של דברים. נכון הדבר שהם כולם 'שמעו' ביחד כמאמר הכתוב (שמות יט, ט) "הִנֵּה אֲנֹכִי בָּא אֵלֶיךָ בְּעָבֹר בְּעֵנַן בְּעָבֹר יִשְׁמַע הָעָם בְּדַבְּרֵי עֲמֹן וְגַם-בְּךָ יֶאֱמִינוּ לְעוֹלָם", ועם כל זאת (ע"פ הספורנו שם) שמשה "ירד" לקראת דרגת בני ישראל, ש"עלו" מנבואה רגילה (שלא בהקיץ) אל נבואה בדרגת "פְּנִים בְּפָנִים" (דברים

ה, ד) (היא נבואה בעוד משתמשים בחושיהם) עדיין "לא קם כמשה"! בני ישראל שומעים "קול דְּבָרִים", דהיינו תוכן כללי, בעוד משה שומע "דְּבָרִים", דהיינו עד לפרט האחרון ועד בכלל.

ומוסיף הרמב"ם במורה בביאור הענין, כאשר הוא מתיחס למאמר הנדון ממסכת מכות. וזה לשונו:

אלא שיש להם (לחז"ל) גם כן מאמר כתוב בהרבה מקומות מן המדרשות, והוא בתלמוד גם כן, והוא אמרם (מכות כג, ב): "אֲנִי וְ"לֹא־יְהִי" מפי הגבורה שמענו, רוצים מזה שהם [שני הדברות הללו] הגיעו אליהם (לבני ישראל) כמו שהגיעו למשה רבינו ע"ה, ולא היה משה מגיעם אליהם, עכ"ל. ועוד שם: לא שמעו כל ישראל במעמד ההוא אלא קול אחד לבד פעם אחת, והוא המאמר אשר השיג משה וכל ישראל ממנו "אֲנִי וְ"לֹא־יְהִי לְךָ", והשמיע להם משה רבינו בדברו בהבדל אותיות נשמעות, עכ"ל.

כלומר, אף באלה שני דברות ראשונים, אין בכוונת חז"ל לומר שבני ישראל "שמעו" כפי שמשה "שמע". כלומר, אמנם משה ובני ישראל 'שמעו' ביחד את שני הדברות הראשונים, אבל גם במעמד המשותף ההוא הבדל גדול היה בין 'שמיעת' משה ובין 'שמיעת' בני ישראל. בנבואתם הבינו בני ישראל את התוכן הכללי של מצות עשה להאמין ושל מצות לא תעשה לא לעסוק בעבודה זרה בכל צורה. אבל היה זה משה רבינו אשר 'השמיע' להם כי שני 'דברות' — אשר שמעו באותו מאורע חד פעמי, כאשר אומה שלימה מקבלת נבואה מאת ה' בעודם משתמשים בחושיהם — כוללים בתוכם חמש מצוות. לפי זה עשרת הדברות כוללים בתוכם שלוש עשרה מצוות! עתה אנו חוזרים לקושית הרמב"ן, שבני ישראל 'שמעו' מפי הגבורה לא שתי מצוות אלא חמש, ובמילא לא תור"ה (=611) מצוות קיבלנו ממשה אלא תר"ח (608).

תשובת ה"משך חכמה" היא שהרמב"ם בספר המצוות מפרש על פי שיטתו הוא במורה נבוכים. היה זה משה רבינו אשר 'השמיע' לבני ישראל ששני הדברות הראשונים ששמעו כוללים בתוכם לא שתי מצוות אלא חמש. הרי שתיים 'על חשבון' הקב"ה (מה ששמעו בתוכן כללי) ושלוש 'על חשבון' משה רבינו הרי תור"ה (=611) צוה לנו משה!

הוא אשר אנו קוראים בספרנו 'מבוא ללימוד תורה' בשם "הסימפוזיה של שלשה". כי על שלשה דברים העולם של לימוד תורה עומד: על ההלכה, על המחשבה ועל הפרשנות. בכל אחד משלשת תחומי לימוד אלה היו גדולי תורה אשר הגיעו לדרגת ר' מאיר שמחה. אבל היה זה הוא, אשר השכיל לשלב את שלשת התחומים והיו לסימפוזיה אחת בידו. את הרמב"ם בספר המצוות מבינים על פי הרמב"ם במורה נבוכים. ומעניין לציין כי בתקופת גדולי האחרונים היה עוד אחד אשר נקט בדרך הזאת, הלא הוא בן עירו של ה"משך חכמה", הוא הגאון הרוגוצ'ובי זצ"ל, רב הקהילה החסידית של דווינסק, בה שימש ר' מאיר שמחה כרב הקהילה הליטאית.